

**КЪДЕ И ЗАЩО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ЛИПСВА
ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ ПРЕЗ ЕПОХАТА
НА ВЪЗРАЖДАНЕТО**

**WHERE AND WHY WAS THERE A LACK OF ECONOMIC GROWTH
IN THE BULGARIAN LANDS DURING THE NATIONAL REVIVAL
PERIOD**

Ивайло НАЙДЕНОВ
Ivaylo NAYDENOV

DOI: 10.61836/HGZP2758

Received: 3.07.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract.** In the 18th and 19th centuries, there were regions and settlements in the central part of the Balkans that were not characterized by dynamic economic, social and public development. As examples, the regions of Pernik, Radomir, Tran, Godech, Kustendil, etc., where the processes of renewal and economic growth characteristic of the Bulgarian National Revival period are absent. The answer to the question is not one-sided. Probably the factors are many and interrelated – the absence or weak development of market relations; the lack of or the weak entrepreneurial class (of Bulgarians, Greeks, merchants from Dubrovnik, Jews) to stimulate the production and exchange of goods and services in long run (from the 15th to the 19th century); the lack of powerful local commercial houses; the lack of social/entrepreneurial networks that contribute to the exchange of goods, financial resources and information between the regions of Pernik, Radomir, Tran, Breznik, etc., and distant regions; the complete lack of or the weak contacts with nearby and distant lands; the existence of restrictive agrarian regime based on chiflik holdings; the lack of local markets and fairs where more intensive commercial exchange could take place; the existence of particular economic and social atmosphere that stimulate anachronistic way of thinking, and it serves as an obstacle to the economic growth. The idea of the presented text is to provide a more realistic view of the socio-economic transformations that took place during the Bulgarian National Revival.*

Key words: dynamic economic, Bulgarian National Revival, regions, factors, obstacle.

JEL: N93; O49

Анализът на натрупания емпиричен материал към настоящия момент показва, че в централната част на Балканите през XVIII и XIX в. съществуват множество региони, които се отличават със стопански ръст, който обуславя обществено и културно оживление. От друга страна, през споменатия период са налични географски ареали, които не се характеризират с подобно динамично стопанско, социално и обществено развитие. Като примери могат да се посочат Пернишко, Радомирско, Трънско, отчасти Кюстендилско, където отсъстват характерните за възрожденската епоха процеси на икономически ръст и обнова (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014). Още по-интересна е ситуацията в Разложкия край, където през втората половина на XVIII в. и първите години на XIX в. съществува динамична икономическа конюнктура. С напредването на деветнадесетото столетие и настъпилите промени въпросният стопански ръст се забавя, което намира отражение върху цялостния модернизационен процес в региона (Trenchev, pp. 28–34, 42–43, 94–99, 275). В посочения контекст целта на изложението е да се систематизират наличните данни, за да се предложи отговор на въпроса: защо липсва икономически растеж в посочените райони през Възраждането.

Отговорът на поставения въпрос не е еднозначен. Вероятно факторите са много и са взаимно свързани. Като първа и най-важна причина, по мое мнение, може да се посочи отсъствието или слабото развитие на пазарни отношения в изследваната територия на Средна Западна България. В наличната литература се прокрадва информация за развитието на кираджийството в някои от селата – например в Крапец. Местните кираджии обхождали големи пространства и били прочути от Видин и София до Кюстендил, Скопие и Солун. Към София са превозвали череша, памук, вино и пр., а са откарвали от Видин през Берковица и от София сол и захар. В същото село (Крапец) се твърди, че имало много ханове, които служели за срещи на кираджии и търговци. Освен това се посочва, че в него имало много известен пазар, който бил средище за населението от околните села. В с. Студена ситуацията била идентична – имало над 20 хана, които са използвани от кираджиите. Кираджийството било развито и в с. Бела вода (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, p. 93). Изнесените данни са твърде любопитни. Те свидетелстват за някакво развитие на стоково-парични отношения, за наличието на търговски трафик и пр., но те не променят съществено стопанския профил на региона. Видно е, че местното население продължава да разчита най-вече на земеделието, на скотовъдството, на някои занаяти (мутафчийство, ковачество, воденичарство, грънчарство и пр.), на рудодобива и металургията, които са в упадък, на гурбетчийството (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, pp. 70–94). Внимание заслужава изводът, че упражняването на посочените занаяти не означава отказ от земята и което е още по-важно – не е индикатор за „създаване на индивидуално предприемачество“ (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, p. 94). Податките в изворите са за отделни хора,

занимаващи се със занаяти, но не и за занаятчийски организации (еснафи, рурфети), които са типични за редица селища из Българско и които допринасят съществено за стопанския бум от 20-те до 70-те години на XIX в. (Ivanov, 2021, pp. 15–101). Всъщност, в своите спомени съвременниците посочват, че въпросните занаяти представляват просто допълнително стопанско занимание, което не отменя грижата за домашните животни и за земята (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, p. 94).

Посочените тенденции в стопанския живот се забелязват и в Радомир – селище, в което се развива незначителен търговски оборот. Някои статистически данни говорят за наличието на не малко дюкяни и ханове, но те очевидно не допринасят за развитието на по-интензивни скотово-парични отношения. И тук земеделието и скотовъдството дават облика на местната икономика, поради което не се забелязва каквато и да било напредничавост (Kovachev, 2007, pp. 254–269). Същото би могло да се каже за Трънския край, който се отличава с бедността си и с това, че излъчва многобройни тайфи от гурбетчии-дюлгери, които търсят препитание из целия Балкански полуостров (Valchinova, pp. 21–48). Очевидно става въпрос за полузатворени икономически зони, които са самодостатъчни и са организирани сами за себе си, което застопорява местната икономика на едно твърде ниско ниво, свързано с желанието за оцеляване и нищо повече (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, p. 95).

Вероятно споменатите поселения не се превръщат в центрове на активна търговска обмяна поради наличието на други градски центрове, които са иззели тази функция още през ранните столетия на османското владичество. Типичен е примерът със София (Canev, 1976, pp. 110–124; Maslev, 1991, pp. 150–153). Други подобни средища са Самоков, Дупница, Кюстендил, Ниш и Пирот, които играят важна икономическа роля през XIX в. (Angelov, 1900, pp. 35–67; Medzhidiev, 1969, pp. 331–334, 341–421, 436–441, 447–456; Lilich, 1999, pp. 125–139). Освен това в изследвания географски ареал на Средна Западна България липсват панаири, които също се явяват важен стимул за развитието на по-интензивни стоково-парични отношения в периода XVI–XIX в. (Bur-Markovska & Panova, 1992, pp. 107–117; Mitev, 2001, pp. 481–490; Tonev, 2004, pp. 37–42).

Важен стимул за утвърждаване на динамични стоково-парични отношения в дългосрочен план се явява присъствието на дубровнишки, еврейски и гръцки търговци по българските земи през XVI–XVIII в. В София, например, е имало голяма дубровнишка колония, която активно е участвала в стокообмена между Европейския Югоизток и Западна Европа. В София, Кюстендил и други селища е засвидетелствано присъствието на евреи, които се занимавали дейно с предприемачество. В някои поселения на Средна Западна България (напр. Кюстендил) знаем, че е имало гръцки търговци, чиято дейност също ще да е изиграла положителна роля за стимулиране на пазарните отношения (Vecheva, 1982, pp.

75–115; Roussev, 2001, pp. 52–63; Panova, 1967, pp. 30–60; Panova, 1980, p. 49, 55–56; Shterionov, 2008, pp. 103–145; Ivanova, 2012, pp. 67–174).

В посочения контекст заслужава да се отбележи, че липсват данни за активна стопанска дейност на дубровничани и евреи в Перник, Радомир, Трън (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014; Kovachev, 2007). Не се откриват и сведения за местни предприемачи – българи, които да са активни в търговския трафик между българските земи и Влашко, Молдова, Трансилвания в периода XVI–XVIII в. В други поселения (напр. Търново, Арбанаси, Свищов, Русе, Сливен, Разлог, Банско и пр.) въпросните стопански връзки са налични през ранните столетия на османската власт и се явяват важен фактор за по-сетнешното интензивно развитие (Maslev, 1991, p. 282, 286; Panova, 1980, pp. 170–172). Посочената специфика вероятно също се явява бариера пред развитието и утвърждаването на динамични пазарни отношения в изследвания регион.

В споменатите селища на Средна Западна България не са налични „агенти на промяната“ (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, p. 95), каквито са еснафите и търговските фирми – така характерни за множество други възрожденски поселения (Roussev & Penchev, 2022, pp. 203–221; Roussev, 2015, pp. 300–328, 375–523; Roussev, 2021). Действително, запазен е споменът за отделни лица, занимаващи се с търговия на добитък, но явно тяхната дейност е била по-ограничена и не е спомогнала за динамизирането на местния стопански живот и обвързването му с близки и далечни пазари в и извън Османската империя (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, p. 92, 95; Kovachev, 2007, pp. 261–262). Освен това в Перник, Радомир, Трън и пр. селища не се произвеждали стоки (аби, гайтани, мешини, сахтияни и т.н.), които биха намерили пласмент в Анадола, Дунавските княжества (Румъния), Средна Европа. Изтъкнатите специфики представляват важна причина за липсата на икономически ръст.

Твърде любопитна е ситуацията на югозапад от Земенския пролом, в Кюстендилското Краище. От една страна, Кюстендилското поле е подходящо за развитието на земеделието и на овощарството. От друга страна, в близко-разположените планински села, обработваемата земя е била недостатъчна и превес е имало скотовъдството. Рударството и металургията също са засвидетелствани (Angelov, 1900, pp. 35–67; Shterionov & Debochichki, 2022, pp. 75–147). Важна особеност на местната икономика е особенният аграрен режим. Плодородните земи в Кюстендилското поле били заети от влиятелни мюсюлмани, които се възползвали от анархията в Османската империя и неспокойната политическа ситуация в Западната част на Балканите в края на XVIII и първите години на XIX в. Последните създали чифлици (които впоследствие продали на други видни представители на османския елит), където селяните-християни работели като изполичари, ортакчии и кесимджии. На практика положението на кесимджиите било най-тежко, а аграр-

ният въпрос вълнувал властта на Княжество България непосредствено след Освобождението¹.

В контекста на икономическия растеж, по-важни са вижданията на някои автори, които считат, че именно рестриктивният аграрен режим е може би най-важният фактор за по-мудното (в Кюстендилско и Дупнишко), а на места и никакво социално-икономическо развитие (в Пернишко, Радомирско и Трънско). С други думи казано – разпространението на кесимджийството се явява основна спънка, която възпира икономическия растеж в посочените селища за разлика от други региони на север и на юг от Балкана (Hristov, 1964, pp. 146–148; Dimitrov, 1955, p. 23).

Твърде любопитна е ситуацията в югозападните български земи, където се забелязват съществени промени в селското и градско стопанство през XVIII и началото на XIX в. В Разложко скотовъдството е водещ стопански бранш. Развитие получават и някои местни занаяти, които произвеждат продукцията за вътрешния пазар. През посочения период търговията е в подем, а местните предприемачи (както и такива от Банско) се специализират в износа на памук от районите на Серес и Драма за Централна Европа. По-важното е, че от 20-те и 30-те години на XIX в. се забелязва застой в стопанското развитие на региона. Причините са свързани с издигането на водните търговски пътища (по Дунава и в Черноморския басейн), които отклонили търговския трафик. Ключов фактор за стопанското изоставане в цяла Македония (и в по-малка степен в региона на Разлог) е също особеното аграрно устройство, свързано с нарастващата роля на чифлишкото земевладение. Освен това се забелязва значително изоставане в сферата на манифактурното и фабрично производство, което било развито в други региони на българските земи (Trenchev, pp. 28–34, 94–99).

Както е видно от архивите на редица възрожденски предприемачи (като Христо Петков Тъпчилещов, Георгиеви, Пулиеви, Цвятко Радославов и много други), те осъществявали сделки по износа на големи количества занаятчийска и селскостопанска продукция от Българско в Дунавските княжества, Истанбул, Руската империя, Западна и Централна Европа. Без претенции за изчерпателност, а по-скоро илюстративно могат да се посочат големите количества ориз, различни видове кожи, гайтани, прежда и пр., изнасяни от Пулиеви за Браила, Галац и Букурещ². Внушителни са сделките, които посочените, а и много други търговци извършват със зърнени храни, които са експортирани от Северна България в дунавските пристанища през 50-те – 70-те години на XIX в. Същото би могло да се каже и за червиша, произвеждан в Плевенско, Габровско, Свищовско и отново доставян в столицата на Османската империя³. Отново в Цариград се пласират

¹ Държавен вестник, септември-октомври 1880 г., II, бр. 69 – 70.

² Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), Ф. 6, Ф. 7, Ф. 183.

³ НБКМ – БИА, Ф. 6, Ф. 7, Ф. 183.

големи количества (топено) масло от софийските предприемачи Атанас Симов и хаджи Мано Стоянов, които работели в съдружие с Христо П. Тъпчилещов⁴. В писмата, писани от А. Симов, се натъкваме на сведения за альш-вериш с 5, 10 и дори 20 хиляди оки масло⁵. Не по-малко любопитни са данните, които предоставя краеведът Георги Ангелов по отношение на кюстендилската пиаца. Според него в града всяка пролет търговци от Истанбул купували 10–15 000 овни. Същевременно от Кюстендилския регион били изнасяни за Централна Европа 15–20 000 оки вълна. По отношение на маслото, се споменава, че „30–40 000 оки масло“ са насочвани за Цариград и Александрия. 20–30 000 чифта кожи пък били експортирани за Австрийската монархия. Същият автор изтъква и оживената търговия с печени сливи. По негови данни 100–200 000 оки печени сливи били извозвани през Солун за Европа (Angelov, 1900, p. 44).

Посочената активна търговска дейност може да се характеризира като важен стимул за местните производители (занаятчии и селяни), на едри, както и по-дребни търговци, кираджии, ханджии. Тя е свързана с вливането на „свежи“ капитали в българските земи, което обяснява икономическия ръст в някои поселения (напр. Карлово, Калофер, Свищов, Плевен, Търново, София и т.н.) и липсата на такъв в други (Перник, Радомир, Трън). В Кюстендил е наличен значителен стокооборот, но други фактори се явяват пречка пред стопанския живот.

Друг важен момент, който играе роля за наличието или липсата на икономически ръст в Средна Западна България са слабите контакти с близки и далечни земи. Действително налична е информация за осъществяване на връзки от местни гурбетчии и някои отделни търговци с далечни региони (Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, pp. 93–94, 184), но те не допринесли за по-интензивен стопански живот. Освен това, в Средна Западна България липсват онези социални и предприемачески мрежи, изградени другаде от посочените по-горе (а и много други) търговци. Чрез въпросните мрежи неспирно текат потоци от стоки, финансови ресурси и информация от всякакво естество – все важни активи, които се явяват условия за стопанското оживление през възрожденската епоха. Въпросната оживеност на свой ред създава условия за развитие на просвета и култура (Baramova, Mitev, Parvev, 2023; Palare, 2005, pp. 173–174).

Важен фактор, спъващ икономическия растеж, е особената стопанска и обществена атмосфера, които стимулират анахронично мислене. Неслучайно редица съвременници, а и учени по-сетне говорят за повсеместната бедност, обуславяща консервативността и монотонността на местния стопански и духовен живот (Kovachev, 2007, p. 255; Manolova–Nikolova & Shekerdzhieva, 2014, pp. 94–97, 114–122, 179–194, 202–217; Valchinova, pp. 21–48).

В своя Рапорт, описващ ситуацията в Кюстендилския регион през 1880 г.,

⁴ НБКМ – БИА, Ф. 6, I A 4880 – I A 4942, I A 5216 – I A 5267.

⁵ НБКМ – БИА, Ф. 6, I A 4880 – I A 4942.

Константин Иречек и Михаил Сарафов отбелязват, че местните „не са без природна дарба: но са забравени и съвсем занемарени“⁶. Освен това се посочва, че училища се открили едва в годините след Освобождението, докато по-рано изобщо не е имало такива институции. Неграмотността е широко разпространена сред представителите на местния клир. Те едвам можели да четат и да пишат. Според Иречек и Сарафов „турският зулум и сиромашията убили душевната самостоятелност и предприемчивия дух“⁷. Посочените характеристики рязко контрастират със ситуацията в селища като Копривщица, Панагюрище и мн. др., където развитието на активна стопанска дейност и култивирането на специфична предприемаческа култура обуславят акумулирането на материални средства, стимулиращи просветното и културно развитие (Palare, 2005, pp. 172–174).

Факторите, които „спъват“ икономическия растеж през възрожденската епоха са няколко и са взаимно свързани. Отсъствието или слабото развитие на пазарните отношения в Пернишко, Радомирско, Трънско е именно такава причина. Липсата на предприемачи (както българи, така и дубровничани, евреи, гърци), които с дейността си биха стимулирали стопанския живот, също е важен фактор. В посочените региони не се забелязва и нещо типично за други проспериращи възрожденски поселения – еснафските сдружения и търговските фирми. Именно предприемачите и техните предприятия биха способствали за установяването на контакти с близки и далечни земи, биха създали и поддържали социални и търговски мрежи, което би довело до динамизиране на стопанския живот. Подобни елементи или изобщо не се забелязват в изследвания ареал, или те са твърде слаби, че да допринесат за общото стопанско оживление. В Разложко през Ранното възраждане се забелязва дейно предприемаческо съсловие, но по-сетне дейността му се ограничава във връзка с общия стопански упадък в югозападните български земи. Повсеместната бедност, която стимулира само и единствено желанието за оцеляване „задушава“ почините за по-активна стопанска дейност. Същевременно способства за култивирането и поддържането на анахронично мислене, което също затормозява икономическия растеж.

REFERENCES:

- Angelov, G. 1900. *Kustendil*. Kustendil: Pachatlitsa na Bratya G. Dulgerovi. [Ангелов, Г. 1900, *Кюстендил*. Кюстендил: печатница на Бр. Г. Дюлгерови].
- Varamova, M., P. Mitev, I. Parvev (Eds.) 2023. *Regional Networks in Context. Economy and Trade in the Lower Danube Balkans of the 19th*. Münster/ Berlin: LiT Verlag.
- Bur-Markovska, M. & Panova, S. 1992. Marketzentren und Jahrmärkte auf dem Balkan im 16. Und. 17. Jahrhundert. *Bulgarian Historical Review – Revue bulgare d'histoire*, no. 1-2, pp. 107–117.

⁶ Държавен вестник, септември-октомври 1880 г., II, бр. 69–70.

⁷ Пак там.

- Canev, D. 1976. Notes on the economic life during the 16th – the beginning of the 18th century. In: *Serdika-Sredets-Sofia*. Sofia: Izdatelstvo na OF, pp. 110–124. [Цанев, Д. 1976. Бележки върху стопанския живот през XVI-началото на XVIII в. В: *Сердика-Средец-София*. София: Издателство на ОФ, с. 110–124].
- Dimitrov, S. 1955. The chiflik economy during the 1850s–1870s. *Istoricheski pregled – Historical Review*, no. 2, pp. 3–34. [Димитров, С. 1955. Чифлишкото стопанство през 50-70-те години на XIX в. *Исторически преглед*, no. 2, с. 3–34].
- Hristov, H. 1964. *Agrarian relations in Macedonia during the 18th and the beginning of the 19th century*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Христов, Х. 1964. *Аграрните отношения в Македония през XVIII и началото на XIX в.* София: Издателство на БАН].
- Ivanov, M. 2021. *Against the Tide. Bulgarian Textile industry, 1800-1912*. Sofia: Ciela. [Иванов, М. 2021. *Срещу течението. Българската текстилна промишленост, 1800–1912*. София: Ciela].
- Ivanova, S., 2012. Minorities-merchants in Rumelia during the 17th–18th centuries. *Yearbook of Sofia University Sofia University „St. Kliment Ohridski“*, vol. 100, pp. 67–174. [Иванова, С., 2012. Малцинства-търговци в Румелия през XVII–XVIII в. *Годишник на Софийския университет Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, т. 100, с. 67–174].
- Kovachev, G. 2007. *Mraka and the Region of Radomir during the medieval period and the Bulgarian National Revival epoch 4-19 century. Comparative review of sources and historiography. Reconstructions of the local past. Radomir*. [Ковачев, Г. 2007. *Мрака и Радомирско през Средновековието и възрожденската епоха IV-XIX век. Сравнителен преглед на извори и историопис. Възстановки на местното минало. Радомир, б.и.*].
- Lilich, B. 1999. *History of Pirot and its surroundings. Vol. 1. Period in the period of the Ottoman rule 1804–1878*. Pirot: NiP Hemikals. [Лилић, Б. 1999. *Историја Пирота и околине. I део. Пирот у периоду турске власти 1804–1878*. Пирот: НиП Хемикалс].
- Manolova-Nikolova, N. & Shekerdzhieva, P. 2014. *Historical Investigations into the Middle Western Bulgaria 15th–19th Centuries (for the regions of Pernik, Breznik, Radomir, Trun, Tsaribrod and Pirot)*. Sofia: Sofia University Press „St. Kliment Ohridski“. [Манолова-Николова, Н. & Шекерджиева, П. 2014. *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век (за районите на Перник, Брезник, Радомир, Трън, Годеч, Цариброд и Пирот)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Maslev, S. 1991. *Trade between Bulgarian lands and Transilvania during the 16th–17th century*. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Маслев, С. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в.* София: Издателство на БАН].

Medzhidiev, A. 1969. *History of the town of Stanke Dimitrov (Dupnitsa) and its surrounding from the 14th to 1912–1963*. Sofia: NS OF. [Меджидиев, А. 1969. *История на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнината му от XIV век до 1912–1963*. София: НС ОФ].

Mitev, P. 2001. The fair trade in the Bulgarian lands during the 18th century. *Studia Balcanica*, 23, II. *Studies in honor of Professor Strashimir Dimitrov*, vol. 23, part 2, pp. 481–490. [Митев, П. 2001. Панаирната търговия в българските земи през XVIII век. *Studia Balcanica*, 23, II. *Изследвания в чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров*, т. 23, част 2, с. 481–490].

Palairret, M. 2005. *The Balkan economies c. 1800–1914: evolution without development*. N.p. Apostrofi Publishing [Паларе, М. 2005. *Балканските икономики: еволюция без развитие*. Б.м. Изд. Апострофи].

Panova, S. 1967. The commercial and financial activity of the Jews in the Balkans during the 16th–17th centuries. *Istoricheski pregled – Historical Review*, no. 3, pp. 30–60. [Панова, С. 1967. Търговската и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. *Исторически преглед*, no. 3, с. 30–60].

Panova, S. 1980. *Bulgarian merchants during the 17th century*. Sofia: UI „St. Kliment Ohridski“. [Панова, С. 1980. *Българските търговци през XVII в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“].

Roussev, I. & Penchev, P. 2022. On the Early History of the Firms in the Ottoman Balkans. A Coasean Approach. *Hiperboreea*, vol. 9, № 2, pp. 203–221.

Roussev, I. 2015. *The Commercial Modernization during the Bulgarian National Revival period (18th–19th) as a culture and as a practice*. Veliko Tarnovo: Rovita. [Русев, И. 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново: Ровита].

Russev, I. 2001. The trade in Ragusa (now Dubrovnik) and the creation of Bulgarian trading companies during the revival era (18th to 19th century). *Bulgarian Historical Review – Revue bulgare d'histoire*, no. 3–4, pp. 52–63.

Roussev, I. 2021. Varna and the Crimean War. *The Routledge Handbook of the Crimean War*. London: Routledge, pp. 303–309.

Shterionov, Sh. & Debochichki, V. 2022. *Kustendil during 18th–19th centuries (until 1878)*. AI „Marin Drinov“ [Щерионов, Ш. & Дебочички, В. *Кюстендил през XVIII–XIX в. (до 1878 г.)*. AI „Проф. Марин Дринов“].

Shterionov, Sht. 2008. *The Greeks on the Bulgarian Lands in the Period 18th–19th Century (up to 1878) (Historical Demographic review)*. Vol. 1. Veliko Tarnovo: Faber. [Щерионов, Ш. 2008. *Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.)*. *Историко-демографска характеристика*. Т. 1. Велико Търново: Фабер].

Tonev, V. 2004. The fairs after the Crimean War (1853-1856) with a view to the southwestern territories. *Proceedings of the Kustendil Historical Museum*, vol. X, pp. 37–42. [Тонев, В. 2004. Панаирите след Кримската война (1853-1856) с оглед на югозападните територии. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, т. X, с. 37–42].

Trenchev, G. 1999. *The educational deed in Razlog and the Razlog region during the National Revival period*. Sofia: IC Komsii-VT. [Тренчев, Г. 1999. *Учебното дело в Разлог и Разложкия край през Възраждането*. София: ИК Комси-VT].

Valchinova, G. 1999. „Znepole Praise“ *Local religion and identity in Western Bulgaria*. Sofia: AI Marin Drinov [Вълчинова, Г. 1999. „Знеполски похвали“. *Локална религия и идентичност в Западна България*. София: АИ Марин Дринов].

Vecheva, E. 1982. *The trade of Dubrovnik with the Bulgarian lands (16th–18th centuries)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Вечева, Е. 1982. *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.)*. София: Издателство на БАН].

Correspondence address:

Ivaylo Naydenov – Chief Assistant Professor, PhD

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchencki Prohod Blvd., 1113 Sofia

E-mail: ivo_ngdek@abv.bg

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8784-8300>

SCOPUS Researcher ID: 57219931845